

Մ Ա Յ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԵՒՍԵՐԵԱՅ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՅ ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԿԱՐՊԻԱՆՈՍ

ՎԱՍՆ ՀԱՄԱՐԱՐԱԹՈՅ ԱՌԵՏԱՐԱՆԱՅ

1. Ս. Գրոց ԴԱՍՆԱՆ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: — Ս. Գրոց ընկալեալ ընազրին մէջ ներմուծուած այժմեան նախադրութիւններն ու զլիակարգութիւններն առաջին անգամ՝ զնահատեց ու հրատարակութեան տուաւ Զօհրապեան՝ անոնց հեղինակութեան կամ թարգմանութեան ժամանակի մասին արտայայտելով իր շրջանին համար ոչ այնքան տարօրինակ սա միտքը՝ «Այս նախադրութիւնք եւ ցանկք զլիցոց, զորս ամբողջաբար ունին ամենայն գրչագիրք մեր, եթէ... ոչ են նախագիծ գրութեամբ յօրինեալ ի մեր հայկական քարճառ, սակայն հարազատ հայկաբանութեամբն որ նշմարի ի նոսին, կարծիս իմն տաւն նթե ի անցին իսկ ի թարգմանչացն անոռի մերոց զոյգ ընդ աստուածաշունչ բնարանիցն յեղեալ են ի մեզ, ունելով թերեւս ի յառաջադրեալն իւրեանց հելլենական գաղափարի¹»: Սորայր, որ քաւականաչափ խելահաս էր ըմբռնելու Ս. Գրոց բուն ընազիրներուն ու յառաջաբանական այս գրութիւններուն լեզուի նկարագրական տարբերութիւնները, չէր կարող ի հարկէ պաշտպան կանգնիլ զօհրապեան ենթադրութեան, զոր քարեծեւելու դիտումով անտարակոյս է որ ձեռնարկեց, նորագոյն վարկածի մը հնարամտութեամբ, դասական ժամանակաշրջանէն արտաքսել խնդրական նախադրութիւններն ու զլիակարգութիւնները՝ «Ժամանակ գրութեան նախադրութեանց եւ զլիակարգութեանց թէ՛ չին կտակարանին եւ թէ՛ Սորոյն թոռի կատարած հինգերորդ դարուն կամ՝ սկիզբն վեցերորդին, յորում՝ վաղուց խամրեալ էր առաջին աշակերտաց աննման լեզուն եւ կը տիրէր նորահնար հայերէնն երկրորդ աշակերտաց²»: Անհիմն ու հետեւաբար անարժէք նորայրեան այս ենթադրութիւնը դեռ չհրատարակուած՝ Զարքհանաւեանի³ եւ Ալիշանի⁴ մօտ կար սակայն պատմական կարեւոր յիշատակարան մը, որ գրութիւններուս մօտաւոր ժամանակի մասին կը բովանդակէր վերջնական լուսաբանութիւն: Սորայրի ուշադրութենէն վրիպած էր անկասկած այս յիշատակարանը:

Մովսէս Երզնկացի թուելով Գէորգ Սկեւոացւոյ գրական երկասիրութիւններն, ի մէջ այլոց կը պատմէ նաեւ թէ «առնէր հաւնարս գլխոց եւ ցանկք եւ անխաղրտթիւնս աստուածաշունչից տառից»: Սոյնը կը պատմուի գրեթէ քաւական Բարսեղի եւ Գէորգայ ձեռօք ի վայելումն Թորոս քահանայի գրուած վենետիկեան Թ. 5 Աստուածաշունչի (ԺԳ.—ԺԴ. դար) յիշատակարանին մէջ՝ «տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած, զթա, ողորմեա Գէորգ Վարդապետին, որ զնախադրութիւններս

¹ Աստուածաշունչ մատենան հին եւ նոր կտակարանաց եւ այլն, Վենետիկ 1805, նախաբանութիւն, էջ 94: Հմմտէ՛ նաեւ Սոմալեալ, Quadro delle opere anticamente tradotte in armeno, զոր կը յիշատակէ Զարքհանաւեան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 172—173, նոյնը եւ Բազմապէս 1889, էջ 104—105:

² Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս 1900, էջ 429:

³ Պատմութիւն հայ դպրութեան, Գ. տալ., էջ 722:

⁴ Սիսուան, էջ 700—701: Հմմտէ՛ եւ Տէր-Մովսէսեան, История перевода библии на армянский язык, Պետերսբուրգ 1902, էջ 271:

եւ գգլիմիս ամեն հին կրօնագրամասն շինել է¹, որ նոյնպէս աննկատելի մնացած է Նորայրի: Պատմական այս յառաջընթացները միանալով Տէր-Մովսէսեանի մէջ բերած վնասական ուրիշ փաստերու կուտակումին, կը կազմեն անհերքելի ապացոյց թէ «Հին Կտակարանի նախադրութիւններն ու ցանկերը գրել է Գէորգ Սկեւոացի նշանաւոր վարդապետը, ամենատաճար 1292 թուին, իսկ զոգե նաեւ մի քանի տարի առաջ միայն թէ 1270 թուականից ոչ առաջ²», եւ թէ «Գէորգ Սկեւոացի էն յառաջ գրուած հին Աստուածաշունչերը չունին բնաւ նախադրութիւններ եւ գլխացանկեր³»:

Մօտաւորապէս սկեւոեան այս շրջանին գետնդելու է նաեւ Նոր Կտակարանի այժմեան նախադրութիւններու եւ Աւետարանաց գլխացանկերու թարգմանութեան եւ կարգադրութեան ժամանակը, քանի որ Ժ. Գ. դարու վերջերն է որ կը սկսին տակաւ երեւան գալ Աւետարաններու մէջ՝ խնդրական նախադրութիւններն ու գլխացանկերը: Այս մասին աւելի մանրամասնութիւններ չի թոյլադրեր մեզի մեր ծրագիրը:

Ի՞նչ էր սակայն հինգերորդ դարուն Ս. Գրոց յառաջաբանական կազմածը: Գիտենք թէ Հին Կտակարանի հայ գրչագիրները «Եառաջաբան նախակարգեալ թագաւորութեանց», երկրորդական խորագրով թագաւորութեանց Ա. Գրքին սկիզբը կը դնեն սովորաբար դասական թարգմանութիւնը Յերոնիմեայ Prologus galeatusին, որ Migneի լատին հայրախօսութեան հրատարակութեան մէջ կը կրէ նոյնպէս Praefatio Hieronymi in libros Samuel et Malachim կամ ուրիշ ձեռագիրներու մէջ Praefatio Hieronymi in librum (տարբերակ in libro) regum տիտղոս⁴: Martiana-y սակայն նկատի առնելով գրութեանս բովանդակութիւնը կը ցանկայ փոխել անյարմար այս խորագիրը եւ կ'առաջադրէ դնել սկստաճօրէն Praefatio Hieronymi presbyteri de omnibus libris Veteris Testamenti. Վերնագրի այս բարեփոխութիւնը կը վաւերացուի իրապէս յերոնիմեան Prologusի հայերէն թարգմանութեան յատկանշական բուն տիտղոսով, որ է «Վասն ի քսան եւ յերկուս գիրս առ ի հերթայեցոց զպատմութիւնսն բաժանելոյ», եւ այս տիտղոսը կու տայ մեզի կարելիութիւն ամենամեծ հաւանականութեամբ հաստատելու թէ Յերոնիմեայ դասական այս գրութիւնը հինգերորդ դարուն Հին Կտակարանի նախասկիզբը դրուած էր իբր բնոյճանուր Եառաջաբան Հին Կտակարանի քսան եւ երկու գրքերուն այնպէս, ինչպէս այժմ՝ կը դրուի Vulgataի նախասկիզբը In totam Scripturam Prologus galeatus վերնագրով⁵: — Նոյն դասական դարուն Նոր Կտակարանի յառաջաբանական կազմածներն էին չորս Աւետարաններու համար Եւսեբեայ առ Կարպիանոս ուղղած թուղթն ու տասն կանոններու տախտակներն իրենց յատուկ սարքով, իսկ Գործք Առաքելոցի, Կաթողիկէ եւ Պաւլոսի թղթերուն համար Եւթաղի յառաջաբաններն իրենց սեփական կազմով: Յերո-

¹ Յուցակ հայերէն գրչագրաց մատենադարանի ուխտին Մխիթարայ ի Վենետիկ, Բազմավէպ 1891, էջ 98, Սարգիսեան, Յուցակ Ա., էջ 50, տես եւ Տէր-Մովսէսեան, ИстORIA perevoda ԾԱՃԱՅԻ եւ այլն, էջ 146:

² Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան, Բ. Նախադրութիւններ եւ գլուխներ, Արարատ 1904, էջ 218, նոյն եւ ИстORIA perevoda ԾԱՃԱՅԻ, էջ 273:

³ Սարգիսեան, Յուցակ Ա., էջ 51: «Ամենահին ձեռագիրը, որի մէջ հանդիպում ենք նախադրութիւններին եւ Ցանկերին, դա նոյն Գէորգ Սկեւոացու աշակերտ Գոյնեք Երեցանցի 1292 թուի գրածն է: Այնուհետեւ ունինք 1295 թ. ձեռագիրն այդ յաւելուածներով, հետեւապէս Մովսէսի ձեռագիրը (= Էջմիածնի Թ. 153 Ձեռ.) Գոյնեք Երեցանցի գրածից ուշ լինել չի կարող, իսկ թէ որքան առաջ պիտի տանել, այդ արդէն դժուար է ասել», եւ այլն, Տէր-Մովսէսեան, Արարատ 1904, էջ 135:

⁴ Migne, Pat. lat. 28, էջ 593—603.

⁵ Յերոնիմոս արդէն կը գրէր hic prologus Scripturarum quasi galeatum principium, omnibus libris quos de Hebraeo vertimus in Latinum, convenire potest: ut scire valeamus, quidquid extra hos est, inter apocrypha esse ponendum, Migne, Pat. lat. 28 էջ 595.

Որոգիներ այն հետ ունեցած կապակցութեան մասին կը պատմէ Փոտ հետաքրքրական, մանրամասնութիւններ, քաղելով անտարակոյս հնագոյն աղբիւրներէ¹: Նւսերեայ իբր հեղինակութիւն քրիստոնեայ Ամոնի յիշատակած երկասիրութիւնները սակայն կ'երեւի թէ շատ շուտ կը մատնուին մոռացութեան, քանի որ հետագայ եկեղեցական պատմական մատենագրութեան մէջ չէ կարելի տող մըն իսկ ցոյց տալ իբր մացորդ ամուսնեան երկերուն: Միայն Անաստաս Սինայեցին թերեւս մեր այս Ամոնին աչքի առջեւ կ'ունենայ, կենթադրէ Bardenhewer, երբ Պապիասի եւ Կղեմէս ու Պանտենոս Աղեքսանդրացիներու հետ նաեւ «իմաստուն Ամոնը» կը դասէ «հին եւ առաջին մեկնիչներու», կարգին, որոնք վեցօրեայ սրարչագործութիւնը կ'առնուն նշանակ. Զրիստոսի եւ եկեղեցւոյ². եւ իսկապէս «վասն միաբանութեան Մովսէսի եւ Յիսուսի» գրութեան վերնագիրը ցոյց կու տայ հին եւ նոր կտակարաններու միութիւնն ու միասնականութիւնը եւ ունի հակակնոստիկեան որոշ շեշտ մը³: Դանիէլի գրքի մասին Է. կամ Ը. դարուն ծնունդ առած հայրախօսական ժողովածոյի մը մէջ երեւան կու գայ իբր մեկնիչ նաեւ Ամոն Երէց մը, որուն վերագրուած քարոյսական-գործնական ուղղութեամբ խմբագրուած հատուածներն այնպիսի քարծր հնութեան տպաւորութիւն կը ձգեն Faulhaber-ի վրայ, որ իսկոյն կը փութայ խնդրական մեր Ամոնին հետ նոյնացրնել հատուածներու հեղինակ Ամոնը⁴: Այս հատուածներու հեղինակութեան առաջին իրաւունքը սակայն կը վերաբերի անկասկած, ինչպէս կը վճռէ Bardenhewer, ոչ թէ Գ. դարու մեր Ամոնին, այլ Ե. դարուն ծանօթ մեկնիչ Աղեքսանդրացի Ամոնին. չէ որ Faulhaber ինքնին աւանդուած բնագրին մէկ տեղիքը իբր «յետսամուտ ծանօթութիւն» կը ստիպուի արդէն յապաւել ու արտաքսել⁵:

Հարց է այժմ՝ եկեղեցական պատմութեան մէջ յիշուած Ամոնը նոյն է առ Կարպիանոս թղթին մէջ յիշատակուած Ամոնի հետ: Յերոնիմոս քնական կը համարի դրական պատասխան տալ այս հարցին, երբ կը գրէ *De vir. ill. 55: Ammonius, vir disertus et valde eruditus in philosophia, eodem tempore Alexandriae clarus habitus est, qui inter multa ingenii sui et praeclara monumenta etiam de consonantia Moysi et Jesu opus elegans composuit et evangelicos canones excogitavit, quos postea secutus est Eusebius Caesariensis. Hunc falso accusat Porphyrius, quod ex Christiano ethnicus fuerit, cum constet eum usque ad extremam vitam Christianum perseverasse*⁶. Մատենագրութեան նորագոյն պատմաբաններէն շատերը նոյնպէս դրական պատասխանը առնուազն հաւանական կը սիրեն համարիլ, քանի որ թէ մին թէ միւր կը կոչուի Ամոն եւ ցոյց կու տայ զրական գործունէութիւն: Նմանութեան այս

¹ Interrogat. decem. c. 9, տես քնազորը Döllinger, Hyppolytus und Kallistus, Regensburg 1859, էջ 264.

² Contempl. in Hex. I, տես յոյն քնազորը Routh, Reliquiae Sacrae, I, 15 եւ լատինացի Migne, Pat. gr. 89, էջ 860.

³ Bardenhewer, տես, էջ 164—165.

⁴ Faulhaber, Die Propheten-Katenen nach römischen Handschriften (Biblische Studien IV, Freiburg i. Br., 1899, էջ 185. Խնդրական հատուածներու քնազորը, Migne, Pat. gr. 85, էջ 1363—1382, Faulhaber-ի կարծիքով կարծու է հիմնական ուղղագրութեան:

⁵ Die nächste Anwartschaft auf dieselben hat aber vorläufig sonder Zweifel der Ammonius des 5. Jahrhunderts und nicht der Ammonius des 3. Jahrhunderts; muss doch Faulhaber schon eine Stelle des überlieferten Textes als «später angefügte Note», ausscheiden, տես, էջ 165.

⁶ Յերոնիմոս evangelicos canones excogitavit կը համարի Harnack թիւրիմացութիւն, որ կը կոչուի Praef. in evang. ad Dam., իսկ ինչ որ Hieronymus über die evangelici bemerkt, hat er nicht aus der Kirchengeschichte des Eusebius geschöpft, sondern dem Briefe desselben an Karpianos entnehmen zu können gemeint, Harnack, Gesch. der altchristlichen Literatur, I, 406—407.

գիծերը սակայն վճռական ըլլալէն շատ հեռու են. չէ՞ որ Եզրիպտական հողին վրայ Ամոֆն անունը, ինչպէս տեսանք, ստէպ երեւան կու գայ եւ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցին Գ. եւ Դ. դարերուն գրական հեղինակութիւններու կարօտութեան մատնուած չ'երեւիր ընաւ: Եւսեբիոս միոյն միւսին հետ ունեցած ունէ յարաբերութիւններու մասին կը մնայ դժբախտաբար լուռ: Ամոֆններէն մին եթէ մեծագոյն հաւանականութեամբ որոգիսեան օրերուն մէջ գետեղենք, միւսին համար Գ. դարուն առ նուազն երկրորդ կէտը կը մնայ դեռ բաց ըլլորովին: Այն պարագան, որ երկրորդ Ամոֆնը բացայայտօրէն Աղեքսանդրացի կ'անուանուի, Թիմուիսի եպիսկոպոսին հետ նոյնացումը անկարելի կը դարձնէ, թէպէտ եւ այս դժուարութիւնը կարելի կ'ըլլայ թերեւս բառնալ սա ենթադրութեամբ, որ Եւսեբիոս Ամոֆնի յետոյ Թիմուիսի եպիսկոպոսական աթոռին բարձրացած ըլլալու մասին տեղեկութիւն չունէր¹: Աղեքսանդրացի Ամոֆնին գրութիւնը Եւսեբիոս կը յիշատակէ թէ *διὰ τρισσάρων εὐαγγέλιον* անունով, ինչպէս կը կոչուէր Տատիանու համբաւաւոր գործը՝ Համաբարբառը: Տատիանու Համաբարբառին նպատակն էր քրիստոնէայ ընթերցողներուն ներկայացնել պարզապէս Քրիստոսի միայն պատմութիւնը՝ քաղելով անտարբերօրէն չորս աւետարանիչներէն այն տեղիքները, որոնք լուսագոյնս կրնային ծառայել առաջադրուած նպատակին՝ «այն սա Տատիանոս... արար յարակցութիւն իմն եւ զուգահաւաքումն՝ չգիտեմ որպէս ի չորից աւետարանաց ժողովելով ի մի որպէս համաբարբառ աւետարանի, զորոյ եւ զանունն կոչեաց ի չորից²»: Այս գործը անթերի կատարելագործութեամբ օժտելու համար ստիպուած էր Տատիան նուիրական ընագիրը ենթարկել ընականաբար յաճախակի կրճատումներու եւ երբեմն նաեւ յաւելումներու. յազուրդ տալու համար յունասիրիկ իր հակումներուն փորձած էր Տատիան նաեւ անհանդուրժելի փոփոխութիւններ ներմուծել ընագրին մէջ «իբրու յոճ վայելուչ յօրինելով զայնս³»: Մինչդեռ Ամոֆնի թէ *διὰ τρισσάρων*⁴ գուտ գիտական ուսումնասիրութիւն էր եւ կանոնական աւետարաններու գիտական ուսումը դիւրացնելու պաշտօնն ունէր. Ամոֆն կը փորձէր ոչ թէ Յիսուսի կեանքին միասնական պատմութիւնը յօրինելու համար աւետարանիչներու տեղեկութիւններն յօրինուածօրէն ի մի հաւաքել, այլ մատթեան աւետարանի ընագրի կողքին զուգադրել պարզապէս միւս երեք աւետարանիչներու համաբարբառ դրուակները՝ նոյնապատում հատուածները: Ամոֆնի գործը չէր հետեւաբար աւետարաններու համաբարբառը կամ համաձայնութիւնը յօրինել, այլ էր կազմել աւետարաններու համատեսիլ

¹ Bardenhewer, *անդ.*, էջ 165—166.

² «Ο Τατιανός, συναφείαν τινά καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν εὐαγγελίων συνθείς, τὸ διὰ τρισσάρων τοῦτο προσωνόμασεν. Եւսեբ., Եկ. պտմ. Գ, Գլ. ԽԾ. Գիտաբարբառն է հին թարգմանութեան հայ ընագիրը «այն սա Տատիանոս գուտ նոցա առաջին ժողովեաց եւ խառնակեաց եւ ետ աւետարան եւ կոչեաց նմա առեւարանս այսինքն խառնուածոյ», էջ 311 տես Zahn, *Gesch. des Kom.* I, էջ 391—392.

³ «Ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τῆν τῆς φράσεως σύνταξιν, Եւսեբ., Եկ. պտմ., անդ., հին թարգմանութիւնը ունի «որպէս զի ուղղեցէ նա գլաւորուած բանին կարգելոյ», այս դիտողութիւնը ոչ թէ աւետարաններու, այլ թղթերու մասին է, բայց Տատիանու Համաբարբառին Եփրեմեան մեկնութեան հայ թարգմանութիւնէն յայտնի է այժմ՝ that Tatian habitually abridged the language of the passages, which he combined (Hort, *GK. Text. Introduction*, էջ 283) and that apparently in perfect good faith (Scrivener, *Introduction to the criticism of the New Testament*, Գ. տպ., էջ 57, մատթ. 2). Schon mit der Aufgabe, aus den 4 Evv. eine einheitliche Geschichte herzustellen, war die Notwendigkeit gegeben, an manchen Stellen ihren Text zu vergewaltigen und durch eigene Worte die Fugen des Mosaiks zu verdecken (Zahn, *Gesch. des neutestamentl. Kanons* I, էջ 393).

⁴ Ebenso verfuhr der etwas spätere Alexandriner Ammonius, indem er seiner Evangelien-synopse ganz denselben Titel gab, den Tatian seiner Evangelienharmonie gegeben hatte. Hätte Ammonius den Charakter und Inhalt der letzteren gekannt, und wäre diese in seiner Umgebung verbreitet gewesen, so wäre die Übertragung ihres Titels auf eine grundverschiedene Arbeit sehr ungeschickt gewesen, Zahn, *Gesch. des neutestamentl. Kanons* I, էջ 412.

պատկերը կամ դրուակը: *Zachn* կը կարծէ թէ այս գործիս մէջ նկատի առնուած էին Մարկոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու այն տեղիքները միայն, որոնք նմանութեան էական գծեր ցոյց կու տային մատթեան հատուածներու հետ¹, *Harnack* սակայն թ՛ծաւ տեսարան տիրողութեն, ինչպէս նաեւ *Եւսեբիոս* բացատրութեան կերպէն կը կարծէ հետեւցընել թէ Մարկոսի, Ղուկասու եւ Յովհաննու յատուկ հատուածներն ալ ունէ տեղ եւ ունէ կերպով նշանակուած էին ամուխեան դրուակներու մէջ, *vielmehr spricht der Titel τὸ διὰ τεσσάρων*, sowie die Ausdrucksweise des Eusebius dafür, dass die besonderen Abschnitte des Mc., Lc. und Joh. auch irgendwo und irgendwie in der Synopse aufgezeichnet waren².

3. ԵՆՏԵՐՈՒՄ ՎԱՋՄԱՑԸ: — Քանի որ Ամուխ համաձայնութեան հիմ առած էր մատթեան աւետարանի բնագիրը, որուն պատմական ու վարդապետական դասաւորութեան ու կարգին պէտք էին անպայման հետեւիլ միւս երեք աւետարանիչներու համապատասխան տեղիքները, հարկ էր որ երեք աւետարաններու պատմութեան ու վարդապետութեան ընթացքը մատնուէր անխուսափելի ետեւառաջութիւններու եւ կրէր հետեւաբար դասաւորութեան խանգարում. «որպէս զի ի հարկէ իսկ դիպել շարի կարգի երիցն եւս ապահանել — կը գրէ *Եւսեբիոս* — որչափ ըստ միայար ընթերցուածոյն»: Այս խանգարումին առաջն առնելու ու բնագիրները «ողջանդամ» պահելու ցանկութենէն մղուած, «յաշխատասիրութենէ յառաջագոյն ասացելոյ առնն առեալ պատմառ», ծնոնարկեց *Եւսեբիոս*³ «ըստ այլում՝ գումարութեան». *καθ' ἐτέραν μέθοδον*, կազմել համբաւաւոր իր կանոններն, որոնք նպատակն էր աւետարաններու զիտական գործածութեան դիրքին ընթացք տալ: *Եւսեբիոս* յօրինեց տասն կանոնները, որոնք սապէս կարգադրուած էին. առաջին կանոնը կը բովանդակէր թիւերն այն տեղիքներու, ուր չորս աւետարանիչները կը համաձայնէին իրարու, երկրորդն, ուր Մատթ., Մարկ. եւ Ղուկ., երրորդն, ուր Մատթ., Ղուկ. եւ Յովհ., չորրորդն, ուր Մատթ., Մարկ. եւ Յովհ., հինգերորդն, ուր Մատթ. եւ Ղուկ., վեցերորդն, ուր Մատթ. եւ Մարկ., եօթներորդն, ուր Մատթ. եւ Յովհ., ութերորդն, ուր Ղուկ. եւ Մարկ., իններորդն, ուր Ղուկ. եւ Յովհ. եւ վերջապէս տասներորդը «յորս իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ վասն իրիք ինչ առանձինն գրեաց»: Ա. Կանոնը կը բովանդակէր 71 տեղիք, Բ.՝ 111, Գ.՝ 22, Դ.՝ 26, Ե.՝ 82, Զ.՝ 47, Է.՝ 7, Ը.՝ 14, Թ.՝ 21, Ժ.՝ Մատթ. 62, Մարկ. 21, Ղուկ. 71 եւ Յովհ. 97: Այս թիւերը կանոններու մէջ գետեղելէ յառաջ սակայն անհրաժեշտ պէտք էր չորս աւետարանները բաժնել փոքրիկ հատուածներու կամ գլուխներու (*ἄρθρα*, *sectiones*). այս բաժանումները կ'ակնարկէ *Եւսեբիոս* երբ կը գրէ «ի վերայ (ի լուսանցս) իւրաքանչիւր չորեքունց աւետարանացն թիւ ինչ (*ἄρθρα* *τε*) առընթեր կայ ըստ իւրաքանչիւր մասին՝ սկսեալ յառաջմէն, ապա յերկրորդէն եւ յերրորդէն եւ յառաջ կարգաւ խաղացեալ ընդ ընաւ մինչեւ ցկատարած գրոցն»: Եւսեբեան այս բաժանման համաձայն Մատթէոս ունէր 355 թիւ = գլուխ կամ հատուած, Մարկոս՝ 236,

¹ Forschungen zur Gesch. des neutestamentl. Kanons I, 1881 էջ 31, տես նաեւ Burgon, The last twelve verses of the Gospel according to S. Mark, էջ 295; Gebhardt, Herzog's Real-Encyclopädie II, էջ 404 եւ Bardenheuer, առջ. էջ 166.

² Gesch. der altchristlichen Literatur, I, էջ 407.

³ Հմտ. Բար-Չեքրէոս, Assemani, Bibl. orient. I, էջ 57—58, որ կը տեղեկագրէ՝ Eusebius autem Caesariensis videns corruptelas, quas Ammonius Alexandrinus in evangelium Diatessaron nuncupatum induxerat... quatuor quidem evangelia ut in textu perfecta integraque reliquit; verba vero, quae in ipsis consentiunt, communi canone notavit.

Ղուկաս՝ 342 եւ Յովհաննէս՝ 232, համագումար 1165 գլուխ կամ հատուած: Չենք գիտեր ինչպէս եւ ինչո՞ւ խորարմատ սովորութեան կարգ է անցած աւետարաններու այդ բաժանումները կոչել ամմոնեան. *it has been generally thought that the ἀμμόνια... were made by Ammonius for the purpose of his work, and they have commonly received the name of the Ammonian sections*¹. Իսկապէս անտեղի այս կարծիքին դէմ ուժգնօրէն եւ իրաւացիօրէն կ'արտայայտուի Lloyd² երբ կը շեշտէ թէ առ Կարպիանոս թղթոյն մէջ Եւսեբիոս ոչ միայն կը զգուշանայ թուական այս բաժանումները Ամոնի վերագրելէ, այլ զրեթէ կը հասկըցընէ (*but he almost implies*) թէ անոնք ծագումով քացարձակապէս ժամանակակից են իր հնարած տասն կանոններուն, որոնց հետ սերտօրէն կապուած են: Պարզ է թէ այս բաժանումները եւսեբեան ծրագրին համար անհրաժեշտ են, մինչդեռ դիրքմբռնելի չէ անոնց տեղը ամոնեան համաձայնութեան մէջ, ապա թէ ոչ Ամոն միւս աւետարաններու տեղիքներն ամբողջութեամբ չէր տեղաւորեր Մատթէի աւետարանի կողքին, այլ պարզապէս կը դնէր անոնց համապատասխան թիւերը: — Իւրաքանչիւր աւետարանի լուսանցքին վրայ իբր գլուխ կամ հատուած կարգաւ դրուած սեւագիր այս թիւերու իւրաքանչիւրին տակ Եւսեբիոս տեղաւորեց նաեւ տասն կանոններու թիւը կարմրագիր, «որ ցուցանէ թէ յորում ի տասնեցունց կանոնացն կայցէ (սեւագիր) թիւն. այսպիսի ինչ՝ եթէ առաջին յայտ է եթէ յառաջնումս եւ եթէ երկրորդն՝ յերկրորդումս եւ այնպէս մինչեւ ցտասնեսին», այսպէս Մատթ. ԺԳ. 13 այժմեան համարի կողքին լուսանցքի վրայ դրաւ ՃԻԳ, եւ ստորեւ անմիջապէս կարմրագիր ա, որ կը նշանակէ թէ ՃԻԳ սեւագիր թիւը կամ գլուխը պէտք է որոնել ա (առաջին) կանոնին մէջ. քանալով առաջին կանոնը կը տեսնենք իսկապէս իր կարգին ՃԻԳ սեւագիր թիւը կամ գլուխը, որուն զուգադիր դրուած են (Մարկոս) ԼԵ, Ղուկաս) ՀԷ, (Յովհաննէս) ՃԹ, որ է ըսել Մարկոսի ԼԵ (Դ. 11), Ղուկասու ՀԷ (Ը. 10) եւ Յովհաննու ՃԹ (ԺԲ. 39) գլուխները կամ թիւերը կ'աւանդեն համաքարքառ այն դրուակը, ինչ որ կը պատմէ Մատթէոս ՃԻԳ (ԺԳ. 13) գլխուն մէջ. Մարկոսի ԼԵ, Ղուկասու ՀԷ եւ Յովհաննու ՃԹ լուսանցագիր սեւադրոշմ թիւերն ալ ունէին ներքեւ քնականաբար ա կարմրագիրը: Ուրիշ օրինակ մը բերելու համար Յովհ. ԺԾ. 20 այժմեան համարին կից կը տեսնենք լուսանցագիր ՃԼԹ, եւ ստորեւ անմիջապէս կամրագիր գ, ուր ՃԼԹ սեւագիրն է Յովհաննու յատուկ գլխաթիւը, իսկ կարմրագիր գ՝ կանոնին թիւը. եւսեբեան երրորդ կանոնին մէջ կը գտնենք իրապէս (Մատթէոս) Ղ, (Ղուկաս) ԾԸ, (Յովհաննէս) ՃԼԹ, ուստի կ'ըլլանք վերահասու թէ Յովհաննու ԺԾ, 20 տեղիքը կը նոյանայ իմաստով Մատթէի իննսներորդ (Ժ. 24) եւ Ղուկասու յիսունեութերորդ (Ը. 40) գլուխներու կամ հատուածներու հետ. Մատթէի Ղ եւ Ղուկասու ԾԸ սեւագիր գլխաթիւերու տակ լուսանցքի վրայ կը տեսնենք նոյնպէս կարմրագիր գ, որ ցոյց կու տայ թէ խնդրական Ղ եւ ԾԸ թիւերը կը գտնուին երրորդ կանոնի մէջ³: The advantage of

¹ Scrivener, *Introduction to the criticism of the New Testament* 57/58.

² *Nov. Test. Oxon.*, 1827, *Monitum*, էջ VIII—XI, Lloydի այս կարծիքին դէմ Scrivenerի յարուցած դժուարութիւնն այնքան վճռական չ'երեւիր մեզի որ սպիւտիկնք ընդունի թէ the Ammonian sections had a previous existence to the Eusebian canons, as well as served for an independent purpose (*Introduction*, էջ 59), որքա՞ն ալ Harnackն ունենայ իրեն կարծեկից՝ diese Trennung des Textes in §§, wie wir sagen würden, ist vielleicht schon älter als Eusebius, *Gesch. der altchristlichen Literatur*, I էջ 573.

³ Սարգիսեան շատ անորոշ գաղափար կազմած է կարմրագիր այս թիւերու մասին, այսպէս Թ. 119 Ձեւագրին լուսանցագրութիւններու վրայ խօսելով կը գտէ ի մէջ այլոց «կողմնակի լուսանցից վրայ նշանակուած են ինչ գլխահամարները, որոնց ներքեւ նշանակուած են կարմրագիր միւլանով ուրիշ խոտոր համեմատութիւններ ունեցող գլխահամարներ եւ», *Յուդակ Ա.* էջ 527 եւ 637, տես եւ էջ 556, 584, 600, 602, 650, 672 եւ այլն:

such a system of parallels to the exact study of the Gospels is too evident to need insisting on կը գրէ Scrivener¹ եւ կը փակէ իր ուսումնասիրութիւնը: Մեզ կը թուի սակայն թէ այսքանով չի վերջանար Եւսեբեայ աշխատասիրութիւնը: Codex E, ինչպէս կը նկարագրէ Tregelles, կը պահէ զլիսաթիւերու բաժանումը, բայց փոխանակ եւսեբեան կանոններու՝ իւրաքանչիւր էջի ստորին լուսանցքին վրայ կը ներկայացընէ աւետարաններու ուրիշ համաձայնութիւն մը՝ իւրաքանչիւր էջի բովանդակած հատուածի զլիսաթիւին աղբյուրներ նշանակելով միւս աւետարանիչներու նոյնապատում հատուածներու զլիսաթիւերը: [E has] the Ammonian sections; but instead of the Eusebian canons there is a kind of harmony of the Gospels noted at the foot of each page, by a reference to the parallel sections of the other Evangelists². Էջերու կամ սիւնակներու ստորին լուսանցքին վրայ դրուած այս ձեւ համաձայնութիւնը կը տեսնուի նաեւ ինչպէս Codex W^dի (Trinity College, Cambridge), նոյնպէս, ինչպէս Tischendorf կը հաստատէ, Պետերսբուրգի T^b փոքրիկ հատակոտորին մէջ, որոնց վրայ կը յաւելու Burgon պարիսեան Codd. M. 262, 264 եւ կարծիք կը յայտնէ թէ համաձայնութեան այս դրութիւնը, որ շատ աւելի պարզ է քան եւսեբեան կանոններուն դիմելու յոգնաշատ ու տաղտկալի եղանակը, յոյն եկեղեցւոյ մէջ մուտ գործած ըլլայ հնագոյն ստորի օրինակներէ աւետարաններու, որոնցմէ մաս մը տակաւին կը մնայ պահուած³: Համաձայնութեան ընկանաբար լուսագոյն այս դրութիւնը կ'աւանդեն ընդհանրապէս նաեւ հայերէն աւետարաններն իրենց ստորին լուսանցքին վրայ, այսպէս յիշելու համար միայն հնագոյն օրինակները, 887 թուականէն Մոսկուայի Լազարեան օնմարանի աւետարանը⁴, 902 թուականէն Մլքէ թագուհւոյն աւետարանը⁵, 989 թուականէն Էջմիածնի աւետարանը⁶: Աւետարակուելի է, զոնէ մեզի համար, թէ հինգերորդ դարուն Ս. Գրոց հայ թարգմանիչներու գործածած աւետարաններու յոյն ընագրին կամ ընագիրներուն ստորին լուսանցքին վրայ եւս իբր մաս եւսեբեան կազմածին կ'ար այս համաձայնութիւնը, զոր փութաց անայլայլ վերածել հայերէնի աւետարաններու եւսեբեան եւ Նոր Կտակարանի եւթադեան կազմածներու, ինչպէս պիտի տեսնենք, մի եւ նոյն թարգմանիչը եւ որ անեղծ պահուեցաւ նուագագոյն բացառութեամբ լուսագոյն եւ ընտրելագոյն օրինակներու մէջ⁷: Հարկ չկայ կը կարծենք այդ համաձայնու-

¹ Introduction, էջ 60.

² Horne, Introduction, vol. IV, էջ 200, Codex Eի այս ձեւ համաձայնութեան նմոյշ կը հրատարակէ Scrivener, Introduction, Plate XI, Nr. 27.

³ The last twelve verses of S. Mark, էջ 304 եւ 306.

⁴ Աւետարան ըստ թարգմանութեան նախնեաց մերոց զբեալ 812 թ. հայոց եւ յամի տեսնու 887. Լուսաւորիկ հրատարակութիւն գրչագրին Գր. Խաչաթեանց, Մոսկուա 1899: Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւն տես Տաշեան, Հանդ. Ամս. 1900, էջ 354-355:

⁵ Հմմտէ Սարգիսեան, Մայր-Յուդակ Ա, էջ 381, ուր կը ծանօթագրուի «աւետարանս ոչ նախադրութիւններ ունի եւ ոչ զլիսացանկեր միահամուռ, այլ արտաքին լուսանցքներուն վրայ դրուած են — յառաջախաղաց եւ կանոնաւոր կերպով Մատթէոսէն սկսեալ իւրաքանչիւր աւետարանի զլիսահամարները, եւ ստորին էջերուն (1) աշ առնեց համապատասխանող համադրարարտ տեղիքները»: Աւետարանիս գրութեան կարծեցեալ 851 թուականի մասին հմմտէ Սարգիսեան, Բազմավէպ 1909, էջ 431-441 եւ Յուդակ Ա, էջ 389, իսկ 902 թուականի մասին Զարդանկարը աւետարանի Մլքէ թագուհւոյ, Վենետիկ 1902, էջ 8, այս մասին վերջնական լուսարանութիւն Հացունի, Երզնումի հին Հայոց մէջ:

⁶ L'évangile arménien, édition phototypique du manuscrit no. 229 de la bibliothèque d'Etchmiadzin publiée... par Fr. Macler, Paris 1920.

⁷ Այսպէս ինծի ծանօթ 22 ներքէն սիւնակներու կամ էջերու ստորին լուսանցքի վրայ համաձայնութիւն էջմիածնի 22 էն թ. 3722 (Շողակաթ, տախտ. 2Գ), 2930 (անդ, տախտ. 3Թ), 2877 (անդ, տախտ. 1Գ), 3793 (անդ, տախտ. 1Բ), Ժղրութի 974 թուականով աւետարանը (Շողակաթ, տախտ. ԻԴ-ԻԵ): Պարբիսի ձեռագիրներէն, ինչպէս ցոյց կու տան Maclerի Յուդակին կցուած լուսաւորիկ պատկերները, թ. 16 (I), 18 (II), 25 (III): Վենե-

Թիւնը ասորական հողի վրայ ծնունդ առած նկատել: Ինչքան այժմ՝ մեզի համար իսկապէս տաժանելի եւ նեղացուցիչ կը թուի աւետարաններու համաձայնութիւնն ստուգելու համար դիմել ամէն անգամ տասն կանոններու օգնութեան, նոյնքան տաժանելի եւ նեղացուցիչ թուած է անտարակոյս մի եւ նոյն գործողութիւնն առաւելապէս կանոններու հեղինակին ՆԼԱԵՐԵԱՅ, որ հարթելու համար անոնց գործածութեան դժուարութիւնը, ձեռնարկած է յետոյ իւրաքանչիւր էջի սիւնակի ստորին լուսանցքներուն վրայ ալ նշանակել կամ՝ նշանակել տալ¹ տասն կանոններու մէջ ամփոփուած աւետարանական գլխաւոր բնագրին համապատասխանող միւս աւետարաններու գլխաթիւերը կամ՝ գլխաթիւը: Իբր նմոյշ հետաքրքրական այս լուսանցագրութեան յառաջ կը բերենք այստեղ Էջմիածնի Թ. 229 գրչագրէն համաձայնական հետեւեալ թիւերը: Թղ. 12բ առաջին սիւնակը կը բովանդակէ Մատթէի Աւետարանին այժմեան Գ. 11—13 համարները, որոնք կը համապատասխանեն եւսերեան Ժա, Ժբ, Ժգ թիւերուն: Այս երեք թիւերը սիւնակին ստորին լուսանցքին վրայ անգամ մըն ալ կը դրուին տակէ տակ՝ Ժ (= Մատթէոս) համառօտագրութեան ներքեւ: Որովհետեւ Ժ՝ հատուածին հետ իմաստով կը համաձայնին Մարկոսի Դ (= Ա. 7), Ղուկասու Ժ (= Գ. 16) եւ Յովհաննու Ղ (= Ա. 15), Ժբ (= Ա. 25), Ժգ (= Ա. 30) եւ Իբ (= Գ. 28) թիւերը, Ժա թուին աղընթեր կը գետեղուին Ժ՝² (= Մարկոս), Ղ (= Ղուկաս), Ե (= Յովհաննէս) համառօտագրութիւններու տակ Մարկոսի Դ, Ղուկասու Ժ եւ Յովհաննու Ղ, Ժբ, Ժգ եւ Իբ թիւերն այսպէս՝

Ժ	Ժ	Ղ	Ե
Ժա	Դ	Ժ	Ղ, Ժբ, Ժգ, Իբ

Այս համաձայնութիւնը Մարկոսի Դ, Ղուկասու Ժ եւ Յովհաննու Ղ, Ժբ, Ժգ եւ Իբ թիւերուն զբաւած սիւնակներուն ստորին լուսանցքներուն վրայ եւս կը կրկնուի միշտ՝ կարգի տեղափոխութեամբ. այսպէս Մարկոսի Դ թուին ստորին լուսանցքն ունի (Թղ. 72ա)՝

Ժ	Ղ	Ե	Ժ
Դ	Ժ	Ղ, Ժբ, Ժգ, Իբ	Ժա

Ղուկասու Ժ թուին ստորին լուսանցն (Թղ. 119ա)՝

տիկեան միջթարեան ձեռագիրներէն, Մարգիսեանի տեղեկութիւններուն համաձայն, Թ. 87 (Յուցակ Ա. էջ 394), 89 (էջ 402), 92 (էջ 416), 93 (էջ 419), 94 (էջ 431), 95 (էջ 425), 100 (էջ 445), 101 (էջ 449), 102 (էջ 453), 103 (էջ 457), 104 (էջ 461), 105 (էջ 467), 106 (էջ 471), 108 (էջ 484), 111 (էջ 493), 113 (էջ 503), 116 (էջ 515), 120 (էջ 527), 122 (էջ 537), 131 (էջ 580), 138 (որոնց գլխահամարները ստորին լուսանցից վրայ եւս կրկնուած են՝ սիւնածեւ շարանով, էջ 606), 148 (համաքարքառները ետքէն գրուած կը տեսնուին ստորին լուսանցից վրայ, էջ 635), 161 (էջ 686), 178 (էջ 744), 182 (էջ 761), 184 (էջ 768), 189 (էջ 787): Վիեննական միջթարեան ձեռագիրներէն Թ. 62, 70 (աւետարանի գլխոց եւ այլ հատուածոց բաժանմունք նշանակուած են լուսանցքի վրայ եւ վարն ալ համեմատական տեղերու աղիւսակներ, Տաշեան, Յուցակ, էջ 313), 72 (առանց գլխոց ցանկերու նախադրութեանց, քոյց ամէն էջի տակ նշանակուած են համաքարքառ տեղերը, անդ, էջ 319), 85, 93, 97, 107, 168, 218, 242, 252, 272, 278, 283, 292, 322, 294, 460, չցուցակագրուած 22էն Թ. 608, 702, 766, 787, 790, 890, 893, 901, 904, 978 եւ 1012: Բերլինի 22էն Թ. 6 (Karamiantz, էջ 5: Die Parallelstellen werden einmal vor jedem Evangelium und dann an den unteren Rändern der Seiten verzeichnet), 7 (անդ, էջ 6), 10 (անդ, էջ 8), 11 (էջ 8), 13 (էջ 9), 15 (էջ 10), 16 (էջ 11), 17 (էջ 12), 18 (էջ 13), 19 (էջ 13), 21 (էջ 14):

¹ Հմմտէ ՆԼԱԵՐ., Vita Const 4, 36—37, որուն հայ թարգմանութիւնը տուած է Զօհրապեան, Յառաջ. 4:

² Ուրիշ աւետարաններ Մարկոս անուան համառօտագրութիւնը կը ներկայացնեն մի ձեւով, համառօտագրութեան նազոյս ձեւը սակայն կը թուի թէ է՝ մ, քանի որ Codex E ալ ունի M եւ երկու կոներու միջեւ գետնուած ք, տե՛ս Scrivener, Introduction, Plate XI, Nr. 27.

Ղ	Ջ	Ժ	Ջ
ժ	ղ, ժբ, ժդ, իը	ժա	դ

եւ Յովհաննու Ղ, ժբ, ժդ, իը թիւերուն ստորին լուսանցքներն (թղ. 177բ, 178—182ա)

Ջ	Ժ	Ջ	Ղ
ղ	(ժա)	(դ)	(ժ)
ժբ	(ժա)	(դ)	(ժ)
ժդ	ժա	դ	ժ
իը	(ժա)	(դ)	(ժ) ¹ :

Մատթէի Գ. 12 համարը, որ կը համապատասխանէ եւսեբեան ժբ թուին, իմաստով կը համաձայնի Ղուկասու Գ. 17 համարին, որուն եւսեբեան թիւն է ժա. ըստ այսմ Մատթէի ժբ թուոյն ստորին լուսանցքին վրայ կը նշանակուի (թղ. 12ա)

Ժ	Ղ
ժբ	ժա

իսկ Ղուկասու ժա թուոյն ստորին լուսանցքին վրայ տեղափոխ կարգով (թղ. 119բ)

Ղ	Ժ
ժա	ժբ:

Վերջապէս Մատթէի Գ. 13 համարին (= եւսեբեան ժդ) ստորին լուսանցագրութիւնը կը կազմէ՝

Ժ
ժդ

որուն առընթեր այն պատճառով չկան թիւեր միւս աւետարանիչներէն, որովհետեւ ժդ հատուածը Մատթէոս «վասն իրիք ինչ առանձինն գրեաց», հետեւաբար միւս աւետարանիչներու մօտ չունի համապատասխան տեղիք:

¹ Փակագծի մէջ առնուած թիւերը գրչագիրը մոռցած է բացառաբար նշանակել, որոնք սակայն կան անթերի ուրիշ ձեռագիրներու մէջ: